
Colecție fondată și coordonată de Cezar Login

ROBERT F. TAFT, S.J.

O ISTORIE A LITURGHIEI
SFÂNTULUI IOAN GURĂ DE AUR

Volumul II

**Transferul darurilor
și celelalte rituri preanaforale**

Partea 1

INTRAREA CEA MARE

ediția a 2-a revăzută

Tipărită cu binecuvântarea
Înaltpreasfințitului Părinte

† ANDREI

Arhiepiscopul Vadului, Feleacului și Clujului
Mitropolitul Clujului, Maramureșului și Sălajului

Traducere și prefață
Cezar Login

Cluj-Napoca
2014

Robert F. Taft, S.J.

A History of the Liturgy of St. John Chrysostom

Volume II: The Great Entrance

Orientalia Christiana Analecta (OCA) 200, Roma, 2004⁴

© Edizioni «Orientalia Christiana»

Lectura: Pr. Conf. Dr. Dumitru Vanca

Protos. Simeon Pinte

Pr. Dr. Cătălin Pălimaru

Tehnoredactarea: Monica Tămășan

Coperta: Icoana rusească „Cei ce pe Heruvimi” (sec. XVI)

Traducerea acestui volum este publicată cu acordul

Edizioni «Orientalia Christiana»

Pontificium Institutum Studiorum Orientalium

Piazza S. Maria Maggiore, 7, 00185 Roma – Italia

© Editura Renașterea, 2014 – pentru această ediție românească

© Cezar Login, 2014 – pentru traducerea românească

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

TAFT, ROBERT

O istorie a Liturghiei Sfântului Ioan Gură de Aur / Robert F. Taft,

S.J.; pref.: Edward G. Farrugia, S.J.; trad.: Cezar Login. - Cluj-Napoca:

Renașterea, 2008-

vol.

ISBN 978-973-1714-43-1

Vol. 2: Transferul darurilor și celelalte rituri preanatorale. Partea

1: Intrarea cea Mare. - 2014. - Bibliogr. - Index. - ISBN 978-606-607-

103-1

I. Login, Cezar (trad., pref.)

264.1:235.3 Ioan Gură de Aur

EDITURA RENAȘTEREA

Piața Avram Iancu, Nr. 18

400117 Cluj-Napoca, România

Tel./Fax: +40-264-599649

e-mail: editura_renasterea@yahoo.com / liturgica@renasterea-cluj.ro

http://www.renasterea-cluj.ro

CUPRINS

Prefață.....	13
Prefață la ediția a doua.....	16
Prefață la ediția a doua românească.....	17
Abrevieri și lucrări citate în formă abreviată.....	21

INTRODUCERE

Studii anterioare.....	36
Scopul lucrării.....	38
Izvoarele.....	39
1. Izvoarele publicate ale Liturghiilor Bizantine.....	39
a) <i>Vechile traduceri</i>	39
b) <i>Colecțiile</i>	42
c) <i>Alte izvoare publicate</i>	43
2. Manuscrisele Liturghiei.....	43
a) <i>Tradiția manuscrisă prezentată de A. Jacob</i>	43
b) <i>Rubricile din evhologhioane</i>	45
c) <i>Probleme legate de folosirea evhologhioanelor manuscrise</i>	46
3. Alte cărți liturgice.....	47
4. Diataxele.....	48
5. Comentariile liturgice.....	51
6. Alte surse primare.....	53
Metodologia folosită.....	53
Notă la ediția a doua.....	54

CAPITOLUL I

RÂNDUIALA ACTUALĂ ȘI ANTECEDENTELE SALE ISTORICE

A. Desfășurarea rânduielii actuale	57
I. Pregătirea sfintei mese	57
II. Rugăciunea „Nimeni dintre cei legați...”, imnul Heruvic și căderea	58
III. Spălarea mâinilor și pregătirea darurilor la Liturghia arhierască	59
IV. Procesiunea	60
V. Intrarea mare descrisă de Gogol	61
VI. Dialogul „Rugați-vă, fraților”	63
VII. Ectenia și rugăciunea	63
VIII. Sărutarea păcii și Simbolul credinței	64
B. Originea „Intrării celei Mari”: problema procesiunii-ofertoriu în răsărit	65
I. „Ofertoriul” în documentele timpurii	66
II. Teorii privind originea Intrării Mari	67
III. Mărturiile	71
1. MĂRTURIILE LITURGICE	71
a) <i>Didascalia</i>	72
b) <i>Comentariile Fericitului Ieronim</i>	73
c) <i>Testamentum Domini</i>	74
d) <i>Omilia lui Iacov de Sarug</i>	75
e) <i>Didascalia Arabica</i>	78
f) <i>Liturghia Sfântului Iacov</i>	78
g) <i>Darurile credincioșilor în izvoarele bizantine</i>	79
h) <i>O problemă specială: ofrandele imperiale</i>	82
Istoria lui Ambrozie și a lui Teodosie I	82
Istoria Sfântului Vasile și a lui Valens	84
Mozaicurile de la Ravena	86
Concluzii	87

i) <i>Existau altare laterale la Hagia Sophia?</i>	87
2. ARGUMENTUL TEOLOGIC	88
3. ARGUMENTUL ARHEOLOGIC	89
Concluzii	90
C. Modificări timpurii în procesiunea cu darurile	91
I. Teodor al Mopsuestiei	91
II. Narsai	95
III. Constituțiile Apostolice și Pseudo-Dionisie	96
IV. Codicele Rahmani	97
V. Izvoarele bizantine	99
1. Omiliile constantinopolitane ale Sf. Ioan Hrisostom	99
2. Eutihie	100
3. Sf. Maxim Mărturisitorul	100
4. Codicele <i>Barberini 336</i>	103
Concluzii	104
D. Rânduiala liturgică a riturilor preanaforale bizantine	104

CAPITOLUL II
IMNUL HERUVIC

A. Imnurile bizantine de la Intrarea Mare	111
I. Textul troparelor bizantine de la Intrarea Mare	112
II. Variante ale textului Heruvicei	114
1. <i>Originalul grecesc</i>	114
2. <i>Variante în versiunea slavonă</i>	116
3. <i>Variante în versiunea armeană</i>	118
III. Tema imnului Heruvicei	121
IV. Originea imnurilor Intrării Mari bizantine	128
1. HERUVICUL ȘI „CINEI TALE”	128
a) <i>Cinei Tale</i>	129
b) <i>Heruvicei</i>	130

2. ACUM PUTERILE CEREȘTI.....	136
3. SĂ TACĂ TOT TRUPUL.....	137
4. ALTE TROPARE BIZANTINE ALE ÎNTRĂRII MARI.....	138
V. Modalitatea de execuție a imnului Intrării Mari	139
B. Forma originală a imnului Intrării Mari bizantine: o încercare de reconstrucție	145
I. Psalmodie antifonică la Intrarea Mare?	145
II. Eutihie: „Sermo de Paschate et de ss. Eucharistia”	146
III. Tipiconul Marii Biserici	148
IV. Psalmodia antifonică bizantină	148
V. Mărturii provenind din izvoarele muzicale bizantine	150
VI. „Alilua” – refren original al Intrării Mari bizantine	151
1. „Hagiologiile” armene	152
2. „Refrenele tainelor” din tradiția siriană	155
3. Refrenele altor rituri	157
4. Forma originală a refrenului transferului darurilor în riturile orientale	158
Concluzii	160
C. Psalmodia originală a antifonului Intrării Mari	161
I. Nemulțumirea lui Eutihie: Psalmul 23, 7-10	161
II. Izvoarele de la Ierusalim	162
1. Lectionarul georgian de la Ierusalim	162
2. Codicele Leningrad Gr. 44	164
3. Concluzii pe baza izvoarelor ierusalimitene.....	165
III. Practica armeană comparată cu cea bizantină.....	166
IV. Alte mărturii: Psalmii 23, 7 și 117, 24-25 la Intrarea Mare în câteva codice târzii	169
V. În căutarea originii Psalmului 23 la Intrarea Mare	171
VI. Dispariția psalmodiei antifonice de la Intrarea Mare	176
D. Adaos la ediția a doua.....	180

E. Adaos la ediția a patra: Ioan al Efesului și imnul bizantin al Jorii Mari	181
I. Textul.....	182
II. Istoric	183
1. <i>Georgius Cedrenus</i>	183
2. <i>Ioan al Efesului</i>	184
III. Concluzii	187
Concluzii.....	189

CAPITOLUL III

RUGĂCIUNEA IMNULUI HERUVIC

I. Titlul rugăciunii.....	192
II. Apariția târzie a rugăciunii în cadrul Liturghiei bizantine....	193
1. <i>Semne interne ale unei alcătuirii târzii</i>	194
2. <i>Absența rugăciunii în unele izvoare timpurii</i>	194
3. <i>Locul rugăciunii în cadrul rubricilor tipiconale</i>	195
III. Istoricul rugăciunii în evhologioanele bizantine	200
1. <i>Vechea variantă italiană</i>	201
2. <i>Vechea variantă constantinopolitană</i>	202
3. <i>Adoptarea rugăciunii „Nimeni dintre cei legați” în formularul CHR</i>	203
IV. Originea rugăciunii	204
1. <i>Argumentul liturgic</i>	205
2. <i>Argumentul patristic</i>	206
Concluzii	209
V. Textul rugăciunii.....	209
1. <i>Disputa din secolul al XII-lea cu privire la (προσ)δεχόμενος</i>	210
2. <i>Textul din Barberini și διαδιδόμενος</i>	212
VI. Alte „Rugăciuni ale Heruvicului”	217
EXCURS: Textul receptus și cele mai importante variante textuale ale rugăciunii „Nimeni dintre cei legați”	221

CAPITOLUL IV

CĂDIREA ȘI SPĂLAREA MÂINILOR

A. Cădirea	227
I. Săvârșitorul cădirii	229
II. Locul și obiectul cădirii	232
III. Evoluția ulterioară a rânduiei cădirii: o încercare de reconstrucție	236
IV. Formulele rostite în timpul cădirii	238
B. Spălarea mâinilor	242
I. Spălarea mâinilor în vechile izvoare.....	242
II. Spălarea mâinilor la Liturghia bizantină	244
III. Participanții la ritualul spălării mâinilor	245
1. <i>Liturghia arhierască</i>	246
2. <i>Liturghia preoțească</i>	247
IV. Locul ritualului spălării mâinilor în cadrul Liturghiei bizantine.....	248
1. <i>Izvoarele timpurii</i>	248
2. <i>Izvoarele ulterioare secolului al XII-lea</i>	249
3. <i>Particularitățile unor evhologhioane italiene</i>	250
V. Formulele rostite la spălarea mâinilor	252
VI. Dispariția ritualului spălării mâinilor din cadrul Liturghiei preoțești.....	256
VII. Adaos la ediția a doua	258

CAPITOLUL V

PROCESIUNEA CU DARURILE

I. Structura liturgică a bisericilor timpurii din Constantinopol...	259
1. <i>Altarul</i>	262
2. <i>Schevofilachionul</i>	266
II. Procesiunea în izvoarele timpurii – o veritabilă „Intrare” ..	274

III. Traseul procesiunii	276
1. <i>De ceremoniis</i>	277
2. <i>Versiunea lui Leon Thuscus</i>	279
3. <i>Theodor Balsamon</i>	282
4. <i>De Officiis</i>	283
IV. Participanții la procesiunea cu darurile	286
V. Obiectele purtate în procesiune	290
VI. Ordinea procesiunii	294
VII. Intrarea Mare în pietatea populară	298
EXCURS: Aerul-Epitaful	300
1. <i>Evoluția Aer-Epitafului și a Antimisului</i>	300
2. <i>Intrarea Mare și procesiunea îngropării lui Hristos</i>	301

CAPITOLUL VI

FORMULE SECUNDARE DIN RITUALUL INTRĂRII MARI

I. Formulele din evhologhioanele grecești contemporane	305
II. Formule în cărțile liturgice rusești	306
III. Formule individuale	308
1. <i>Imnul Herovic</i>	308
2. <i>Psalmul 133, 2</i>	309
3. <i>Psalmul 50 și formulele însoțitoare care preced intrarea</i>	309
4. <i>Trisaghionul, Sanctusul, troparele de umilință etc.</i>	311
5. <i>Pomenirile rostite la procesiunea Intrării Mari</i>	313
a) <i>Izvoarele</i>	314
b) <i>Originea probabilă și evoluția pomenirilor</i>	315
6. <i>Psalmii 23, 7 și 117, 26a (27a)</i>	320
7. <i>„Binecuvântați, sfinți”</i>	323
a) <i>Sensul acestei introduceri</i>	323
b) <i>„Binecuvântați, sfinți” la Intrarea Mare</i>	327
8. <i>Pomenirea slujitorilor atunci când intră în altar</i>	328

9. Depunerea, acoperirea și căderea darurilor	329
a) <i>Prezentarea darurilor</i>	329
b) <i>Aranjarea darurilor pe sfânta masă</i>	330
c) <i>Acoperirea darurilor</i>	331
d) <i>Formule la așezarea și acoperirea darurilor</i>	332
e) <i>Alte formule folosite la depunerea darurilor</i>	337
f) <i>Psalmul 50, 20-21 la căderea darurilor</i>	337
Concluzii	338
1. <i>Codicele Patmos 719 și 709</i>	338
2. <i>Codex Falascae</i>	339
3. <i>Esphigmenou 120</i>	339
EXCURS: Formule secundare în alte versiuni	341
I. Formule în versiunile georgiană și slavonă	341
1. <i>Codicele Graz Georg. 5</i>	341
2. <i>Manuscrisele slavone</i>	342
II. Formule în versiunea siriacă	346
CAPITOLUL VII	
O „RUGĂCIUNE-OFERTORIU” LA INTRAREA MARE?	
1. Natura ritualului Proskomidiei	348
2. „Istoria Bisericească” a Sfântului Gherman	350
3. Locul rugăciunii Proskomidiei în Liturghia grecească a Sfântului Iacov	351
4. Mărturiile textuale din unele izvoare care descriu un ritual al Proskomidiei la Intrarea Mare	353
5. Există urme ale Rânduiei Proskomidiei în cadrul ritualului Intrării Mari actuale?	355
a) <i>Pomenirile la Liturghia preoțească</i>	355
b) <i>Rânduiala arhierească</i>	356
c) <i>Invitațiile diaconale</i>	363
6. Mărturii în izvoarele care preced cele mai vechi evhologhioane ..	364
O încercare de sinteză	366

PREFAȚĂ

„Cunoașterea aplicată pusă în slujba iubirii este foarte folositoare...” (Augustin, Ep. LV, 39).

Istoria Liturghiei este istoria poporului lui Dumnezeu aflat în rugăciune, exprimând, prin modul său de închinare, integrarea credinței obștești în cadrul său cultural caracteristic, formele închinării fiind produsul culturii și al spiritualității, modul unic în care o comunitate de credincioși percepe, trăiește și își săvârșește viața sa creștină. Liturghia este expresia desăvârșită a duhului care animă fiecare tradiție; de aceea, înțelegerea adecvată a Liturghiei reclamă o înțelegere și o aplecare spre geniul și caracteristicile societății din care Liturghia izvorăște, spre etosul acesteia.

Liturgistul studiază doar o manifestare limitată a acestei istorii: modul concret în care diverse forțe – culturale, sociale, teologice sau de altă natură – care produc modificări liturgice, sunt reflectate în evoluția concretă a textelor și rânduiei liturgice. Sarcina lui este dificilă, adesea frustrantă, dar marea sa importanță a fost demonstrată mai ales de trăirea vremurilor actuale. Cel ce studiază Liturghia poate doar printr-o analiză meticuloasă a mărturiilor oferite de documentele păstrate să controleze, prin realități palpabile, exagerările care altfel ar fi tentat să și le permită. Spre exemplu, este inutilă încercarea de a identifica forțele istorice care au dus la dispariția unei procesiuni ofertorii a credincioșilor în Liturghia bizantină, câtă vreme cercetarea serioasă dovedește că o astfel de procesiune nu a existat niciodată. O reflecție teologică și liturgică amplă asupra unor arii mai largi ale istoriei liturgice poate fi mai importantă, dar trebuie să fie consecutivă cercetării și studierii consecvente a dovezilor. Deoarece această cercetare inițială, fundamentală, privind

tradiția liturgică bizantină este departe de a fi terminată, am procedat la studiul nostru în speranța că vom reuși să realizăm cel puțin o mică parte din demersul propus.

Deși acest studiu privește istoria Liturghiei, interesul nostru nu este orientat spre trecut. Asemenea celor care vor fi cărturari în Împărăție, cercetătorul slujbelor Bisericii trebuie să fie asemenea „omului stăpân al casei, care scoate din vistieria sa noi și vechi” (Mt. 13, 52). Deci, încercând să înscrie cu acuratețe glasul trecutului, autorul nădăjduiește ca acest studiu să se constituie într-o țință pastorală pentru viitor. Toate Liturghiile trec prin modificări și reforme. A reforma nu înseamnă a ne întoarce la formele folosite în trecut. Însă trecutul ne oferă cunoștințe indispensabile privind rolurile originale ale fiecărei părți a Liturghiei, precum și modul în care au ajuns să fie ceea ce sunt astăzi. Pe scurt, pentru a reforma, este necesară *înțelegerea* celor ce se vreau a fi reformate. Însă chiar înainte de a veni vremea unor reforme, sperăm ca acest studiu să îi ajute pe cei a căror viață duhovnicească se hrănește din această Liturghie, printr-o înțelegere autentică a propriei lor tradiții. Cugetând la această idee, oferim prezentul studiu ca un serviciu Bisericilor de tradiție bizantină, ca să le ajute în cunoașterea mai aprofundată și să îndrăgească mai mult slăvita moștenire care le aparține.

Autorul dorește să-și exprime adâncă recunoștință conducătorilor *Societății lui Iisus* din provincia New England, care i-au oferit posibilitatea și sprijinul necesar pentru redactarea acestui studiu, numeroșilor profesori – trecuți și prezenți –, în special celor de la Secțiunea Liturgică a Facultății de Științe Orientale de la Institutul Pontifical Oriental din Roma, care i-au oferit pregătirea ce a făcut posibilă redactarea acestui studiu, și prietenilor care l-au susținut și l-au sfătuit în timpul procesului laborios de elaborare. Fără sprijinul lor susținut și fără încurajările lor, acest volum ar fi mult mai rău decât este.

Nu pot fi menționați toți, dar o mulțumire aparte se cuvine a fi adusă lui James H. McCarthy, prieten și coleg de mulți ani, care, cu răbdare, a suportat ceasuri de expuneri nesfârșite privind cercetarea autorului; Gabrielei Winkler, prietenă și colegă liturgistă, pentru încurajările ei și pentru numeroasele sugestii valoroase; lui William

F. Macomber, care l-a scăpat pe autor de numeroase erori – din neglijență sau de lipsă de acuratețe în detalii –, prin citirea cu atenției a primei variante; și lui Thomas F. Mathews, a cărui prietenie și constantă împărtășire a ideilor din specialitatea sa, a relației dintre Liturghia bizantină și arhitectura bisericească, a fost un exemplu de colaborare interdisciplinară, care, din nefericire, este din ce în ce mai rară în zilele noastre. Mai presus de toate, se cuvin mulțumiri lui Juan Mateos, S.J., care a avut suficientă încredere în autor, încredințându-i partea a doua a proiectului său de studiu al Liturghiei bizantine, care i-a îndrumat cercetarea, i-a corectat greșelile și, pe baza vastei sale erudiții, i-a arătat direcțiile de cercetare. La finalul istoriei sale a Liturghiei Bizantine a Cuvântului, a avut bunăvoința să facă următoarele remarci:

Aici ia sfârșit studiul nostru asupra evoluției istorice a Liturghiei Cuvântului în Biserica Bizantină. Unul dintre studenții noștri, Robert Taft, S.J., este pe cale de a elabora un studiu asemănător privind Liturghia Euharistică. Suntem siguri că meritele celei de a doua părți nu sunt cu nimic mai prejos celor ale primei părți – dacă acestea există.

Cu acest volum, prezentăm prima parte a studiului proiectat, deși suntem suficient de realiști pentru a nu pretinde că poate fi egal în valoare cu lucrarea lui J. Mateos, care, în Ghazir, Liban, în vara anului 1957, i-a inspirat pentru prima dată autorului ideea de a-și devota viața sa studiului Liturghiilor răsăritene. Sperăm că paginile de mai jos nu îl vor face, cel puțin, să regretre acestea.

ROBERT F. TAFT, S.J.

INTRODUCERE

Secolul al XX-lea a înregistrat o sporire a interesului față de slujirea creștină: istoria ei, duhul ei, nevoia reformării ei. În Apus, acest fenomen, cunoscut îndeobște ca „mișcarea liturgică”, a stimulat și, la rândul său, a fost stimulat de o reală avalanșă de editări ale izvoarelor, de colecții, de reviste științifice și pastorale, de dicționare și monografii – pe scurt, studii populare și academice variate. În ceea ce privește Liturghia romană, acest efort și-a atins culmea în marea operă a lui Joseph A. Jungmann, S.J., *Missarum Sollemnia*, un studiu academic complet al Missei Romane.

Totuși, până de curând, niciun astfel de studiu nu a fost întreprins în ceea ce privește Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur (CHR), a doua Liturghie euharistică – ca frecvență a săvârșirii – a creștinătății. De fapt, un astfel de demers ar fi fost lipsit de roade, deoarece liturgistul orientalist, care ar purcede la o astfel de muncă de sinteză, ar afla piedici la tot pasul din pricina lipsei celor mai elementare instrumente de cercetare: ediții critice ale surselor primare, ca să nu mai vorbim de lipsa unor monografii moderne de încredere privind anumite aspecte particulare [...].

Dar, în ultimii ani, două lucrări esențiale au oferit instrumentele necesare cu care se poate face cel puțin o tentativă inițială pentru alcătuirea unei istorii serioase a Liturghiei bizantine: *Tipiconul Marii Biserici*, din secolul al X-lea, editat de J. Mateos, S.J.¹, și studiile lui A. Jacob privind evoluția istorică a formularului grecesc al CHR². *Tipiconul* a fost unul dintre izvoarele indispensabile pentru editorul său, J. Mateos, care a redactat și o istorie completă a Liturghiei Bizantine a Cuvântului³. Studiul nostru pornește din punctul unde

¹ MATEOS, *Typicon*. Indicăm cititorului spre referință lista de abrevieri pentru date complete privind lucrările menționate în *Introducere*.

² JACOB, *Formulaire*; de asemenea, *Tradition*.

³ MATEOS, *Celebrarea*.

a fost lăsat de Mateos și încearcă să descrie evoluția istorică a primei părți a Liturghiei euharistice, începând de la Intrarea Mare și până la Anafora [...]. Însă, fără lucrarea lui Jacob, cercetarea noastră asupra evhologioanelor mss. bizantine ar fi fost limitată. Anterior nu a existat nicio tentativă serioasă de a înregistra, data și cataloga evhologioanele mss. disponibile – ca să nu vorbim despre o descriere a lor – și cele mai importante versiuni și ediții ale CHR, ci doar unele mss. incomplete, nesistematizate. Odată cu încheierea studiul său, Jacob a umplut această lacună.

Studii anterioare

Astfel stând lucrurile, nu trebuie să ne mirăm de faptul că studiul lui Mateos, menționat mai sus, este singura lucrare științifică de încredere care explică originile și evoluția unei importante părți a Liturghiei bizantine. În urmă cu mai mulți ani, Mandalà a întreprins o lucrare similară în privința Proscomidiei, însă studiul său ar trebui refăcut în lumina descoperirilor mai recente⁴. Dom Placide de Meester este cel dintâi care a întreprins un studiu al întregii CHR. În 1908 a publicat în *XRYCOCTOMIKA* un lung articol intitulat „Le origines et les développements du texte grec de la liturgie de S. Jean Chrysostome”. Studiul lui De Meester a reprezentat un efort lăudabil. Totuși, nu doar s-a bazat pe un număr insuficient de izvoare, ci le-a și interpretat greșit. Chiar și numai lipsa *Tipiconului* din secolul al X-lea era suficientă pentru a face imposibilă o reconstrucție completă a Liturghiei Cuvântului.

În 1924, de Meester a scris un alt studiu privind Liturgia bizantină, publicat în articolul *Grecques (liturgies)* în *DACL* (VIe, 1591-1662). Articolul include fondul istoric, o descriere a practicii contemporane și materiale din izvoare bizantine, altele decât cele grecești. Rezumă stadiul cunoașterii la momentul scrierii, dar nu încearcă o nouă sinteză, întemeiată pe izvoare noi. Mai există și alte două studii recente (M.M. Solovey, O.S.B.M.⁵ și C. Kucharek⁶), dar nu se ridică la nivelul

⁴ MANDALÀ, *La protesii*.

⁵ *Божественна литургия* (= *Analecta OSBM*, Opera XX), Roma, 1964; trad. eng.: SOLOVEY, *The Byzantine Divine Liturgy*.

⁶ *Byzantine-Slav Liturgy*.

celor mai bune cercetări moderne, nici nu aduc ceva nou pentru tema pe care o studiem, deși fac accesibile numeroase materiale care până la ei erau disponibile doar în izvoarele slave. Anterior lui Petrovski, care ne-a lăsat o descriere neprelucrată a ambiguităților versiunii slavone a CHR, ne-a oferit date utile din mss. slavone⁷.

Trebuie să menționăm îndatorarea noastră, pentru anumite părți ale Liturghiei, față de diversele studii ale lui A. Strittmatter, O.S.B., E. Lanne, O.S.B., H. Engberding, O.S.B., Sebastia Janeras, A. Jacob, A. Raes, S.J. și J. Mateos, S.J. Scrierile lor au contribuit în mare măsură la formarea cunoștințelor noastre despre Liturgia bizantină. În particular, după cum vom putea vedea în descrierea izvoarelor și în capitolele despre Rugăciunea Heruvicului, *Nimeni din cei legați...*, despre dialogul dintre preot și diacon după Intrare, „Rugați-vă fraților” și despre Rugăciunea punerii-înainte, suntem îndatorați lucrărilor lui Jacob, Lanne, Raes și Mateos.

Lucrarea enciclopedică *Institutiones liturgicae de ritibus orientalibus* a lui Hanssens conține informații valoroase, îndeosebi privind referințele patristice și liturgice despre la Liturgia, cât și descrierea practicilor locale contemporane. Pentru istoria pre-evhologică a Liturghiei, F. van de Pavard, în *Zur Geschichte der Messliturgie in Antiocheia und Konstantinopel gegen Ende des vierten Jahrhunderts*, ne-a oferit, în cele din urmă, o reconstrucție a Liturghiei în omiliile Sfântului Ioan Hrisostom, fără a face confuzie între izvoarele antiohiene și cele constantinopolitane. Pentru studiul comentariilor liturgice bizantine, ne-am folosit de excelentul studiu al lui René Bornert, *Les commentaires byzantins de la Divine Liturgie du VIIe au XVe siècle*. Bornert a realizat în privința comentariilor ceea ce Jacob a întreprins pentru evhologhioane, ordonându-le și datând izvoarele, analizându-le grafia, separând textul lor primar de adaosurile ulterioare și localizând comentariile în cadrul tradiției mai largi a acestui tip de literatură. La studiul lui Bornert, poate fi alăturat studiul lui H.-J. Schultz, *Die byzantinische Liturgie*, privind simbolismul liturgic în comentariile bizantine.

Pentru cadrul liturgic (*locus liturgicus*), esențial oricărei istorii a Liturghiei, dar adesea ignorat sau inadecvat studiat, avem studiul

⁷ PETROVSKI, *Rédaction slave*.

lui Thomas Mathews: *The Early Churches in Constantinople*. Identificarea vechiului loc al *schevofilachionului* din acest studiu și urmărirea traseului Intrării Marii la *Hagia Sophia* ne-au oferit informații cruciale pentru înțelegerea izvoarelor literare care vorbesc despre acest ritual.

Scopul lucrării

În acest studiu ne-am propus să descriem, pe baza mărturiilor primare, dezvoltarea modului în care ritualul liturgic al Liturghiei Sfântului Ioan Gură de Aur (CHR) era săvârșit. Prin urmare, vom studia celebrarea liturgică propriu-zisă, cu toate aspectele ei, atât textuale cât și ceremoniale, în măsura în care este necesar pentru a urmări drumul istoric al ritualului văzut în progresul său: de la simplitatea primară spre complexitatea formei actuale. Prin urmare, vom aborda „profilul Liturghiei”, așa cum îl numește G. Dix. Nu intenționăm să oferim o ediție critică a textului liturgic și nicio analiză teologică exhaustivă a acestuia.

Deși limităm studiul nostru la CHR, Liturghia Sfântului Vasile cel Mare (BAS) diferă de CHR doar în ceea ce privește textul, nu și desfășurarea celebrării. Prin urmare, ori de câte ori va fi nevoie pentru îndeplinirea scopului nostru, vom aduce mărturii complementare din izvoarele BAS.

Deoarece toate versiunile CHR non-grecești sunt derivate, studiul nostru este interesat, în principal, de izvoarele grecești, versiunile în alte limbi fiind folosite doar ca versiuni secundare ale unor izvoare grecești originale, sau pentru a ilustra practicile locale. Până când nu vom beneficia de un studiu sistematic al tradiției ms. a acestor versiuni, câștigul care ar putea fi obținut din examinarea lor rămâne redus.

Din punct de vedere cronologic, studiul nostru se limitează la CHR grecească începând cu cele mai vechi izvoare liturgice bizantine și până la ediția princeps a lui Doukas, Roma, 1526⁸. Această dată este relativ arbitrară; o alegem doar în scop practic. De fapt, căderea

⁸ Vom numi această ediție *ediția princeps*, cum se obișnuiește, deși se pare că o altă ediție, care nu mai poate fi găsită, a fost tipărită în același an la Veneția. Cf. STRITTMATTER, *Synapte*, pp. 75-76; RAES, „Les livres liturgiques grecs publiés à Venise”, în *Mélanges Tisserant III (= Studi e testi 233)*, Vatican, 1964, p. 211.

Constantinopolului în 1453 a întrerupt dezvoltarea liturgică în părțile răsăritene ale lumii bizantine; pe de altă parte, există locuri, cum este cazul Athosului sau al sudului Italiei, unde mss. au continuat să fie copiate și folosite, iar practicile locale au supraviețuit încă multă vreme după apariția edițiilor tipărite⁹. Însă, în cele din urmă, edițiile tipărite au câștigat, iar Liturghia noastră contemporană, cu excepția unor detalii minore, este la fel cu cea din ediția princeps.

Izvoarele

Izvoarele primare ale studiului nostru, atât editate cât și inedite, includ cinci categorii: 1) texte publicate; 2) evhologhioane manuscrise; 3) alte cărți liturgice (tipicuri, lecionare, diataxe); 4) comentarii liturgice; 5) informațiile liturgice cuprinse în izvoarele patristice, istorice și canonice.

1. IZVOARELE PUBLICATE ALE LITURGHIIOR BIZANTINE

Ne-am plâns deja de sărăcia izvoarele publicate disponibile. Însă această afirmație nu trebuie înțeleasă ca fiind o osândire a trecutului. Au fost realizate foarte multe prin studii desfășurate în condiții aproape de neimaginat în această perioadă a călătoriilor facile și a microfilmelor. Se poate vedea acest lucru din diversele ediții și traduceri ale izvoarelor liturgice bizantine, începând cu secolul al XVI-lea¹⁰. Ne vom limita aici la o enumerare a surselor pe care le-am folosit – în general cele care dau mărturie pentru Liturghia dinainte de ediția princeps din anul 1526.

a) Vechile traduceri

Unul dintre cele mai importante izvoare primare ale ritului Marii Biserici este o versiune latină a BAS dintr-un ms. păstrat la mănăstirea Johannisberg, din Rheingau-Gebirge pe Rin, mai jos de Mainz,

⁹ JACOB, *Formulaire*, pp. 14-15. Tradiția italiană a rămas neinfluențată de diataxa lui Filotei (a se vedea mai jos, secțiunea 4), iar ediția princeps italo-grecescă (Roma, 1601), a rămas fidelă practicilor calabriene (*ibid.*, pp. 426, 466).

¹⁰ *Ibid.*, pp. 6-11.

dar care probabil s-a pierdut atunci când mănăstirea a ars la începutul secolului trecut¹¹. Traducerea latină a fost publicată în secolul al XVI-lea, în *Liturgia S. Basilii* de către Witzel (Mainz, 1546), în *Speculum antiquae devotionis circa missam* a lui Cochlaeus (Mainz, 1549) și, iarăși, de către Witzel în 1555; ulterior a fost inclusă în binecunoscuta colecție a lui Jean de Saint-André, tipărită de Morel la Paris, în 1560¹². Nu cunoaștem data la care s-a făcut traducerea, însă prezintă o Liturghie arhierescă la Marea Biserică, care datează cel puțin din secolul al X-lea, și este apropiată de BAS din *Codicele Pyromalus* publicat de Goar¹³. O ediție critică a acestui text este pregătită de A. Jacob.

O altă versiune latină importantă, de data aceasta a CHR, este *Divina ac sacra liturgia sancti Ioannis Chrysostomi. Interprete Ambrosio Pelargo Niddano, Ordinis Praedicatorum* (Worms, 1541)¹⁴. Ambrozie Pelargus (Storch), predicator și profesor la Trier și delegat la *Colloquiumul* din Worms, în 1540¹⁵, povestește cum și-a petrecut timpul liber la Worms, traducând un codice găsit la Trier, care cuprindea, printre altele, CHR¹⁶. Ms. este acum pierdut, dar, potrivit lui Pelargus, fusese adus la Trier de către monahul grec Simeon, și nu avem niciun motiv pentru a pune la îndoială această tradiție¹⁷.

Simeon, născut la Siracuza, a crescut și și-a făcut studiile la Constantinopol, unde a fost trimis pe când avea șapte ani, apoi a mers în Palestina unde, ulterior, a devenit diacon și monah¹⁸. În timpul unei călătorii în Europa, în 1026-1028, s-a cunoscut cu arhiepiscopul Poppo de Trier, pe care l-a însoțit într-un pelerinaj în Țara Sfântă, în

¹¹ LEW, p. lxxxiv.

¹² Cf. *loc. cit.*; JACOB, *Formulaire*, pp. 7 ff, *Otrante*, pp. 52-53.

¹³ Cf. *loc. cit.* și JACOB, *Concélébration*, p. 252, nota.

¹⁴ Suntem recunoscători Msgr. Dr. Klaus Gamber de la Liturgiewissenschaftliches Institut, Regensburg, pentru că ne-a oferit o fotocopie a acestei lucrări din colecția Regensburg Schottenbibliothek, care astăzi se găsește în Bischöfliche Zentralbibliothek a orașului, cunoscută cu abrevierea editorială *Liturg.* 279. Pentru această versiune a se vedea JACOB, *Formulaire*, pp. 264-277; STRITTMATTER, *Missa Treverensis*.

¹⁵ Cu privire la Pelargus, cf. STRITTMATTER, *Missa Treverensis*, p. 508, n. 39; A. WALZ, *Pelargus*, *LThK* 8, 251-252.

¹⁶ *Liturgia*, f. A₂^v.

¹⁷ *Loc. cit.*

¹⁸ Cu privire la Simeon, cf. *Acta Sanctorum*, Junii, I, pp. 87-107; G. DENNIS, *Simeon of Syracuse, St.*, *New Catholic Encyclopedia* 13, pp. 218-219. H. RIES, *Simeon v. Trier*, *LThK* 9, 762-763; PÉTIN, *Dictionnaire hagiographique* II, Paris, 1850, 1024.

1028, revenind alături de el la Trier în 1030, unde a viețuit zăvorât în chilia lui de la *Porta Nigra* până la moartea sa, la 1 iunie 1035. Deoarece întreaga viață adultă a Sfântului Simeon a fost petrecută în Țara Sfântă, codicele pierdut al *Sfântului Simeon* menționat de Pelargus trebuie să fi fost un ms. palestinian dinaintea de 1030¹⁹.

Ediția lui Pelargus a versiunii CHR din acest codice, alături de 82 de „scolii” în care compară ms. cu alte izvoare ale CHR disponibile lui²⁰, a fost considerată de Jacob ca fiind „primul exemplu de editare științifică a unui text liturgic”²¹. Marele său merit este reprezentat de faptul că păstrează pentru noi codicele *Sfântului Simeon*, prima mărturie databilă a noii versiuni constantinopolitane a CHR²².

În secolul următor, pe timpul domniei lui Manuil I Comnenul (1143-1180), Leon Thuscus din Pisa, traducătorul cancelariei imperiale, a tradus și el CHR în limba latină, la cererea lui Raymond de Montcada, un nobil catalan aflat, în preajma anului 1173, într-o misiune la Constantinopol²³. Pe baza numelor înscrise în dipticele acestei versiuni, Jacob a datat originalul grecesc între anii 1173-1178²⁴. Ca urmare a noii ediție critice a lui Jacob, versiunea lui Thuscus este acum un izvor sigur al Liturghiei de la Constantinopol. Pentru scopurile noastre este deosebit de valoroasă datorită rubricilor detaliate încorporate dintr-o veche diataxă²⁵.

Din ramura italiană a tradiției bizantine a acestei perioade avem traducerea anonimă a BAS și CHR publicată de Strittmatter din codicele *Paris Nouv. acq. lat. 1791*²⁶ (secolul al XII-lea) și versiunea BAS realizată între anii 1175/1178-1198 de către Nicolae din Otranto (+ 1235), egumen la Sf. Nicolae din Casole, și editată de Jacob²⁷. În același studiu, Jacob a editat și revizuirea otrantană a versiunii lui Thuscus din codicele *Karlsruhe Ettenheimmünster 6* (secolul al

¹⁹ JACOB, *Formulaire*, p. 268. Acest codice nu trebuie confundat cu lectionarul adus de Simeon la Trier și care se păstrează încă (RIES, *Simeon*, p. 762).

²⁰ *Liturgia*, ff. E₁^v-F₂^r.

²¹ JACOB, *Formulaire*, p. 265.

²² Cf. *ibid.*, p. 264.

²³ JACOB, *Toscan*, pp. 112-113, *Tradition*, pp. 131-132.

²⁴ *Toscan*, pp. 112-114.

²⁵ Cf. secțiunea 4, mai jos.

²⁶ STRITTMATTER, *Missa Graecorum*.

²⁷ JACOB, *Otrante*.